

ΕΠΙΜΝΗΜΟΣΥΝΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΕΙΣ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

(ΕΝ ΤΩ ΙΕΡΩ ΝΑΩ ΚΑΠΝΙΚΑΡΕΑΣ ΤΗ 10/2/1957)

ΥΠΟ

ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗ

ΚΟΣΜΗΤΟΡΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐπιτελεῖ σήμερον τὴν Ὀσίαν, ἥτοι ἐτήσιον Μνημόσυνον ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς μακαρίας ψυχῆς ἐνὸς ἐκλεκτοῦ μέλους αὐτῆς, τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ καὶ Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ.

Ἄλλοι πρὸ ἐμοῦ, Σεβαστέ καὶ πεφιλημένε Διδάσκαλε, ἰστόρησάν σου τὰ ἔργα. Ἐν τῇ «Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς» τοῦ παρελθόντος ἔτους, τῇ Σεπτῇ σου μνήμῃ ἀφιερωθείσι, οἱ Συνάδελφοί σου ἐξύμνησαν τὸν ἐνάρετον βίον σου, τὴν πολυσχιδῆ δρασίν σου, τὴν ἐπιστημονικὴν σου πληρότητα, τὸ συγγραφικόν σου δαιμόνιον, τὸ βαθύτατον θρησκευτικόν σου βίωμα, τὴν ἀκραιφνῆ καὶ ἄδολον ἀφοσίωσίν σου εἰς τὴν ἀγιωτάτην ἡμῶν Ὁρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, τὴν ἔμμοнын σου εἰς τὰς Πατερικὰς διδαχάς, τὴν προσκόλλησίν σου εἰς τὴν ὀρθόδοξον Λατρείαν, τὸν σεβασμὸν σου εἰς τὴν κανονικὴν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας Τάξιν καὶ πάντα τὰ Ἑλληνορθόδοξα ἐκκλησιαστικὰ θέσμια, ἅτινα καὶ ἠγάπησας καὶ διηρημήνευσας καὶ ὑπὲρ διαφυλάξεως τῶν ὁποίων ἠμύνθης καὶ ἠγωνίσθης καθ' ὄλον σου τὸν βίον, ὥστε δικαίως ν' ἀναγνωρίζεσαι, καίτοι λαϊκός, καθ' ἑξοχὴν ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ.

Ἐπὶ τούτοις ἐξήρθησαν ὑπὸ τῶν Συναδέλφων σου οἱ σταθμοὶ τοῦ βίου σου καὶ οἱ τόποι τῆς δράσεώς σου. Κωνσταντινούπολις, Πετροῦπολις, Ἱεροσόλυμα, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθῆναι φέρουσι τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικότητός σου καθ' ὄλον σχεδὸν τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος. Τὰ Περιοδικὰ Συγγράμματα «Νέα Σιών» Ἱεροσολύμων, «Πάνταινος» καὶ «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» Ἀλεξανδρείας, «Καينὴ Διδαχὴ», «Ἐκκλησιαστικὸς Κῆρυξ», «Ἐκκλησία» καὶ «Θεολογία» Ἀθηνῶν, τὰ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν σου ἐκδιδόμενα, πρόκεινται μεγαλοφωνότατοι κήρυκες τοῦ καθαρῶ σου πνεύματος, τῆς πεπνυμένης γραφίδος σου, καὶ τῶν ἀγνῶν συναισθημάτων σου ὑπὲρ τῆς Θεολογικῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Ἑλληνορθοδόξου χριστιανικῆς Πίστεως. Τὰ ἐν αὐτοῖς κατεσπαρμένα ἄρθρα σου, αἱ ἐπιστημονικαὶ διατριβαὶ σου, οἱ βιβλιοαναλυτικαὶ καὶ βιβλιοκριτικαὶ ἐπιφυλλίδες σου, αἱ Γνώμαι, αἱ Παρα-

τηρήσεις και τὰ Σχόλιά σου ἐπὶ ποικιλωτάτων ἱστορικο - ἐκκλησιαστικῶν και ἄλλων ζητημάτων, καταλαμβάνουν εἰς ὄγκον μὲν τόμους δλοκλήρους, εἰς περιεχόμενον δὲ σπανιζούσης σοφίας ἀνταύγειαν και καταπλησσοῦσης πολυμαθείας ἐμβριθείαν.

Τί δὲ νὰ εἶπω περὶ τῆς αὐτοτελοῦς συγγραφικῆς σου δράσεως ; Ὅτε ἐν ἔτει 1918 ἐκαλεῖσο ν' ἀναλάβῃς σὺ πρῶτος τὴν ἔδραν τῆς Ἀπολογητικῆς και τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας, ἀνεδέχεσο ἅμα νὰ διατάμῃς τὴν ἀκολουθητέαν ἐπιστημονικὴν λεωφόρον, τὴν ἀσφαλῶς ἄγουσαν ἐπὶ τῆς κοσμοθεωριακῆς Ἀκροπόλεως, ἐνθα ἀπεκαλύπτετο ὁ Ναὸς τῆς θείας Σοφίας μετὰ τοῦ ἀνεκτιμήτου Θεσαυροφυλακείου τῶν Ἀληθειῶν τῆς χριστιανικῆς Πίστεως. Αἱ πλείσται τῶν Συγγραφῶν τοῦ ἀοιδίμου Γρηγορίου Παπαμιχαήλ ἀνάγονται εἰς τὸ πεδῖον τῆς Ἀπολογητικῆς. Ἀναφέρω τινὰς ἐξ αὐτῶν : «Περὶ τῶν σχέσεων Χριστιανισμοῦ και Σοσιαλισμοῦ», «Βουδδισμὸς και Χριστιανισμὸς», «Σοσιαλιστικῶν εἰδώλων κατάλυσις», «Ἴδὸ πρόβλημα τῶν κόσμων», «Ἐπιστήμονες και Θρησκεία», «Ὁ Pasteur και ἡ αὐτόματος γένεσις τῆς ζωῆς», «Ὁ Ρενὰν και ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ», «Ἀκαδημικοὶ περίπατοι», «Ἀπολογητικὴ. Τεύχος Α'», «Ἀπολογητικὴ Ψυχολογία», «Ἡ οὐσία και τὸ βάθος τοῦ Χριστιανισμοῦ», «Ἡ Ἀπολογητικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν ταῖς Ἐπιστήμαις», «Κύριος χαρακτήρ τῆς συγχρόνου Ἐπιστήμης», «Ὁ Πασκάλ ὡς ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ», «Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον», «Μία μαθηματικὴ ἀπόδειξις περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ» και πλείσται ἄλλαι.

Ἄλλὰ και αἱ Ἱστορικαὶ Μελέται αὐτοῦ θὰ μένωσιν ἔσασι πρότυπα μεθοδολογικῆς οἰκοδομῆς, κριτικῆς παρατηρητικότητος, πολυμαθοῦς ἐρευνητικότητος και καλλιπεοῦς διατυπώσεως. Ἐκ τῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ ἀναφέρω ἐνταῦθα μόνον δύο : Τὴν περὶ «Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ» και τὴν ἐξ 650 σ. ἐν ἔτει 1951 δημοσιευθεῖσαν θαυμασίαν Μονογραφίαν, ὑπὸ τὸν τίτλον : «Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος Φωτιστὴς τῶν Ρώσων», εὐρυτάτην ἀνάλυσιν τῆς ὁποίας ἐδημοσίευσα ἐν τῷ ΚΒ' τ. τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία» τοῦ αὐτοῦ 1951 ἔτους, ἐν ἧ ἐν κατακλείδι ἔγραφον : «Δὲν πρόκειται περὶ ἀπλῆς τινος μονογραφίας ὁσονδήποτε μεγάλης ἐκκλησιαστικῆς προσωπικότητος, ἀλλὰ περὶ συστηματικῆς ἐρεύνης και ἐξιστορήσεως τοῦ καθόλου πολιτισμοῦ τῆς ἀχανοῦς Ρωσίας και τῶν ποικιλωτάτων φάσεων, δι' ὧν διῆλθεν ἡ ἐκχριστιάνισις και ἐκπολίτισις τῶν ἀπειραριθμῶν λαῶν και φυλῶν τῆς μεγάλης ταύτης χώρας, γαλβανισθείσης ἐν τῷ λέβητι τοῦ Ἑλληνοβυζαντινοῦ και Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐνταῦθα δὲ ἀκριβῶς ἔγκειται και ἡ ἀνυπολόγιστος σημασία Μ α ξ ῖ μ ο υ τοῦ Γ ρ α ι κ ο ῦ, ὡς Φωτιστοῦ και Ἀναμορφωτοῦ τῆς ρωσικῆς σκέψεως. Διὰ τῆς μετὰ χεῖρας λοιπὸν ὀγκωδεστάτης μονογραφίας του ὁ σ. ἐπλήρωσε μέγα κενὸν τῆς τε Ἑλληνικῆς και τῆς διεθνοῦς Γραμματείας. Ὅθεν πᾶς

ἔπαινος καὶ πᾶσα ἔξαρσις τοῦ παρόντος πονήματος ἀσφαλῶς ὠχριοῦν καὶ μειονεκτοῦν πρὸ τοῦ μεγέθους τῆς ὀφειλῆς τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας, ἔναντι τῆς ἀνυπολογίστου εἰς ἀξίαν προσφορᾶς τοῦ σοφοῦ συγγραφέως».

Ἄλλὰ σκοπός μου δὲν εἶναι, οὔτε ἄλλωστε καὶ ὁ χρόνος θὰ μοὶ ἐπέτρεπε οὐδὲ ὁ ἱερὸς χώρος, ν' ἀπαριθμήσω τὴν ὄλην συγγραφικὴν δρασίην τοῦ πολυγραφωτάτου Γ ρ η γ ὀ ρ ῖ ο υ Πα πα μ ι χ α ή λ, τὴν ἐξικνουμένην ἄλλωστε εἰς πάντα σχεδὸν τὰ πεδία τῆς Θεολογίας, τῆς Ἱστορίας, τῆς Φιλοσοφίας, τῆς Κοινωνιολογίας καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς Λογοτεχνίας. Αἱ μελέται αὐτοῦ «Περὶ Μαξίμ Γκόρκι» καὶ «Λέοντος Τολστόϊ», ὡς καὶ ἡ ἐκ τῆς Ρωσικῆς μετάφρασις τοῦ ἀριστουργήματος τοῦ Λέοντοφ «Ὁ Δαίμονας» μετὰ κριτικῆς εἰσαγωγῆς, ἀποδεικνύουν τὴν ἀγάπην τοῦ σοφοῦ τούτου Ἐπιστήμονος Θεολόγου πρὸς τὴν ὑψηλὴν Λογοτεχνίαν, ὡς ἔκφανσιν τῆς τελειότητος καὶ ἀρμονικωτάτης ἐπενδύσεως τοῦ Πνεύματος καὶ οἰονεὶ ὑλοποιήσεως τοῦ Λόγου. Τὴν κλίσιν δὲ πρὸς τὴν Λογοτεχνίαν φύσει ἠσθάνετο ὁ Γ ρ η γ ὀ ρ ῖ ο υ Πα πα μ ι χ α ή λ, διότι καὶ ὁ ἴδιος ὑπήρξεν ἐν κυριολεξίᾳ «λογοτέχνης».

«Ρευστός μὲν ὁ παρὼν χρόνος, καὶ μηδεμίαν ἔχων ἔδραν ἢ παγιότητα, παροδικὰ δὲ καὶ τὰ κατ' αὐτὸν πράγματα, τῇ ἀπαύστῳ τούτου ροῇ παραρρέοντά τε καὶ συγκινούμενα· ἀλλ' οἱ σοφοὶ καὶ οἱ τῷ λόγῳ μεγάλα δυνάμενοι ἔστησαν οἰονεὶ τὰ ἄστατα καὶ ἐπαγίωσαν τὰ ἀνέδραστα» (Ψελλ., Ἐπιτ. Εἰς τ. βασιλ. Μονομάχον, παρὰ Κ. Σάθρα, Μεσ. Βιβλ. V. 117) διὰ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν. Ὁ θεῖος Ὅμηρος, φερ' εἰπεῖν, δὲν ἀφῆκε νὰ διαφύγουν τὰ τῶν Ἀχαιῶν ἀνδραγαθήματα, οὔτε ὁ Πλάτων ἐπέτρεψε ν' ἀπολεσθοῦν οἱ τοῦ Σωκράτους Διάλογοι, οὐδὲ ὁ Ἀριστοτέλης ἠθέλησε ν' ἀφανισθοῦν τῆς σοφίας αὐτοῦ τὰ ρήματα. Ἀλλὰ πάντες τῆς τε θύραθεν καὶ ἀρχαϊκῆς σοφίας Μύσται, ἅμα δὲ καὶ οἱ τῆς Ἱερᾶς καὶ Οὐρανίου καὶ Ἀποκαλυπτικῆς Διδαχῆς Λάτρεις καὶ τῆς Μυστηριακῆς Κοσμοθεωρίας οὐρανοβάμονες καὶ τοῦ Χριστοῦ γνήσιοι Μαθηταὶ καὶ ἀκόλουθοι, καὶ μάλιστα οἱ σοφοὶ τῆς Ἐκκλησίας Πατέρες καὶ Διδάσκαλοι, ἔμειναν ἐν τῇ διαρροῇ τῶν αἰῶνων οἱ αὐτοί, ἀναλλοίωτοι, ἀκήρατοι, ἀληθῶς αἰώνιοι καὶ ἀθάνατοι. Τοῦτο εἶναι τοῦ Πνεύματος τὸ ἴδιον, τὸ αἰώνιον καὶ ἀθάνατον. Τοῦτο εἶναι τῆς Σοφίας τὸ δεῖγμα, τὸ ἀειθαλὲς καὶ ἀμάραντον. Τοῦτο εἶναι τὸ μαρτύριον τῶν ἐπ' ἀρετῇ καὶ παιδείᾳ διαλαμπάντων καὶ τῶν σοφὰ τοῖς ἐπιλειπομένοις καταλιπόντων Συγγράμματα, τὸ ἀεὶ ζῆν καὶ διδάσκειν καὶ νουθετεῖν καὶ καθοδηγεῖν ἀκαταπαύστως καὶ εἰς τὸ διηνεκές. Οἱ σοφοὶ εἰσέρχονται εἰς τὴν ἀθανασίαν καὶ ζῶντες· μετὰ θάνατον δὲ ἔτι μείζων αὐτοῖς καὶ ἡ τιμὴ καὶ ἡ δόξα, μάλιστα δ' ὅταν καὶ τῆς Ἀρετῆς τὰ δείγματα φέρουσιν.

Σοφὸς καὶ ὁ Γ ρ η γ ὀ ρ ῖ ο υ Πα πα μ ι χ α ή λ καὶ ἐν κυριολεξίᾳ ἐνάρετος· τέλειος ἐπιστήμων, τέλειος ἄνθρωπος. Εἰσῆλθε καὶ οὗτος εἰς τὴν ἀθα-

νασίαν. Γεύεται καὶ οὗτος τῶν ἀγλαῶν καρπῶν τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀρετῆς του. Ἀπολαύει τῶν αἰθερίων Χαρίτων καὶ ἠδύνεται ἐν τῇ πνευματικῇ πανδαισία τῆς Τρισηλίου Θεότητος, τὴν ὁποίαν τοσοῦτον ὕμνησε καὶ εἰς τὴν ὁποίαν τοσοῦτον ἐπίστευσε καὶ ἐπὶ τὴν ὁποίαν τοσοῦτον ἤλπισεν. Ὅθεν καὶ μακαριστὸς καὶ ἔνδοξος ὁ τόπος τῆς κατασκηνώσεως αὐτοῦ.

Πλήρης ἡμερῶν μετέστη ὁ πεφιλημένος Διδάσκαλος ἐκ τῶν ἐπιγείων εἰς τὰ ἐπουράνια καὶ ἀφοῦ ἠτύχησε νὰ ἴδῃ πέντε ἐκ τῶν μαθητῶν του ἀνυψωθέντας ἐπὶ τῆς Πανεπιστημιακῆς Καθέδρας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ Ἀθηνῶν καὶ ἕξ ἐν τῇ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἠτύχησα νὰ συναριθμῶμαι τοῦ κύκλου τῶν μαθητῶν του, ὅθεν οὐχὶ τόσον ὡς συναδέλφος, ὅσον ὡς μαθητὴς τοῦ σοφοῦ τούτου Διδασκάλου θὰ ἤθελον νὰ καταπαύσω τὸ Ἐπιμνημόσυνον Θυμίαμα.

«Βροντὴ σεῖο λόγος, ἀστεροπὴ δὲ βίος σός», κατὰ τὸν δμώνυμόν σου Γρηγόριον τὸν Θεολόγον (Γρηγ. Ναζ. Ἐπιτ. εἰς Μ. Βασ., παρὰ Migne, PG 38,74) ἐφαίνεσό μοι. Βαθὺς τὴν σκέψιν, γλαφυρὸς τὴν φράσιν, δξὺς τὴν διάνοιαν, ἔλκυστικὸς τὴν ὄψιν, ἐπιβλητικὸς τὴν παράστασιν, ἤρεμος τοῖς τρόποις, ἀξιοματικὸς τῷ ἦθει, αὐστηρὸς τῷ βουλήματι, πρόθυμος τῇ διαθέσει, διδακτικὸς τῇ συνεντεύξει, φιλικὸς τοῖς συνομιλοῦσιν, ἐνὶ λόγῳ ἀγαπητὸς τοῖς πᾶσι καὶ ἀξιολίμητον τοῖς σπουδάζουσιν ὑπόδειγμα ὑπῆρξες, πολυσέβαστε, πεφιλημένε καὶ τετιμημένε Διδάσκαλε!

Φοβοῦμαι μὴ ἡ φωνή μου πάρηχος καὶ ἄτονος οὔσα, ἀντιπαρέλθῃ. Πάντως διαβεβαιῶ Σε, ὅτι ὅσα ἐλέχθησαν, δι' ἐμὲ ὑπῆρξαν ἰλαρὸν θυμίαμα καὶ ἀντίδωρον πνευματικόν εὐγνώμονος μαθητοῦ πρὸς τὸν σοφόν του Διδάσκαλον.

Πέποιθα ὅτι τὸ Πνεῦμά Σου καὶ ἡ διαυγεστάτη ψυχὴ Σου χαίρεται ἐν μέσῳ τῶν ἀγγελικῶν τάξεων καὶ τῶν Ἀρχαγγελικῶν Διακόσμων. Πέποιθα ὅτι χορεύεις καὶ συναγάλλεσαι καὶ Σὺ μετὰ τῶν ἁγίων ἐν τῇ ἀπειροκαλλεῖ περιοχῇ τοῦ Παντός, ἐνθα «ἡ ἀκήρατος λαμπηδὼν καὶ αἱ μακάριαι θεαὶ καὶ πᾶν τὸ ἀναφές καὶ ἀόρατον» (Ψελλ., Ἐγκ. εἰς τὴν Μητέρα αὐτοῦ, παρὰ Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. V, 49).

Ἀιωνία σου ἡ μνήμη!